

Лазиза Санжаровна Худайбердиева
Филология фанлари номзоди, доцент
Хорижий тиллар кафедраси
Андижон давлат тиббиёт институти
Андижон, Ўзбекистон

ДЕНОТАТ ВА СИГНИФИКАТ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

АННОТАЦИЯ: Ушбу мақолада жаҳон ва ўзбек тилшунослигида номинация борасидаги турлича қарашларни таҳлил этиш, номинациянинг гносеологик табиатини очиб бериш, тилнинг атамавий ва гносеологик вазифаларидаги ўзаро муносабатларни кўрсатиб бериш, денотат ва сигнификат орасидаги муносабатларнинг номинация жараёнида акс этиши ёритилган. Номинация борасида айрим фикрлар мавжуд бўлса-да, номинацияни махсус, монографик планда ўрганишга бағишланган тадқиқот ҳали юзага келган эмас. Номинация гносеологиянинг таркибий қисмидир. Номинация нима, унинг қандай турлари бор, қандай даражаланади, атамавий ва гносеологик вазифалари қандай деган саволлар жавобсиз қолиб келмоқда.

Калит сўзлар: сўз, номинация, гносеология, денотат, сигнификат.

Аннотация: данной статье рассматриваются различные подходы к номинации в мировой и узбекской лингвистике, раскрывается гносеологический характер номинации, демонстрируется связь между терминологическими и гносеологическими функциями языка, уточняется номинация в денотации и языке жестов, а также отражается связь между обозначением и значением. Хотя в ряде работ, посвященных эволюции значения в узбекской лингвистике, есть некоторые идеи относительно номинации, еще не было исследования, посвященного специальному монографическому изучению номинации. Номинация является компонентом гносеологии. Остаются вопросы: что такое номинация, что это, как она ранжируется и каковы ее терминологические и гносеологические функции. Ключевые слова: слово, номинация, гносеология, денотат, сигнификат.

Abstract: This article analyzes various approaches to nomination in world and Uzbek linguistics, reveals the epistemological nature of the nomination, demonstrates the relationship between the terminological and epistemological functions of the language, clarifies the nomination in denomination and sign language, and also reflects the relationship between designation and meaning. Although there are some ideas regarding nomination in a number of works devoted to the evolution of meaning in Uzbek linguistics, there has not yet been a study devoted to a special monographic study of nomination. Nomination is a component of epistemology. Questions remain: what is a nomination, what is it, how is it ranked, and what are its terminological and epistemological functions.

Key words: word, nomination, epistemology, denotation, meaning.

Кишилиқ жамияти доимо ривожланишда, тараққиётдадир. Цивилизация тарихи шуни тасдиқлайдики, стагнация жамиятнинг ўзгаришига ёки бутунлай йўқолиб кетишига олиб келади. Жамиятнинг ривожланиши эса ўз хусусиятлари, мазмуни,

мақсади ва йўналишларига кўра турлича кечади. Ижтимоий-сиёсий, илмий-техникавий тараққиёт жамиятнинг қиёфасини белгиловчи асосий ходисалар саналади. Бир сўз билан айтганда, ижтимоий соҳалардаги ўзгаришлар инсонларнинг яшаш қобиляти динамикасини белгилайди.

Жамиятнинг ривожланиб бориши ҳамда инсондаги билим доирасининг муттасил равишда кенгайиб туриши тилда бу жараёнларнинг доимо янги атама (ном)лар билан ифодаланиб туришини талаб қилади.

Номлар, уларнинг табиати ва механизми, номлашнинг восита ва турлари билан шуғулланадиган фан ономасиология деб аталади.

Тилшунос олим В. Матезиуснинг фикрича, “моддий оламини ташкил этувчи элементларни номлаш восита ва усулларини ўрганиш ҳам ономасиологиянинг бош вазифаларидан бири саналади”.

Бир хил моддий олам бирликлари дунё тилларида турлича номлар билан аталади. Улар ўзларининг ўлчамлари билан бир-биридан фарқ қилади. Лингвистик кузатишлар шуни кўрсатадики, тилнинг барча сатҳлари номинация жараёнида фаол иштирок этади.

Нутқ товушлари, нутқ ўзгаришлари ҳамда морфология аташ (номинация) жараёнининг ажралмас таркибий қисми саналади.

Сўз яшаш ҳодисаси ҳам ўз навбатида аташ (номинация) жараёни билан чамбарчас алоқада бўлади. Ономасиологик нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, сўз яшашнинг барча воситалари аташ (номинация) талаблари натижасида юзага келган.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, XX асрда номлар табиати ва ҳосил бўлиш механизми туғрисидаги илмий қарашларда кескин ўзгаришлар содир бўлди. Тил бирликларини ўрганиш доираси кенгайди. Сўзни ўрганишда янги концепциялар юзага келди, ономасиология тушунчаси чуқурлашди.

Номларнинг табиати ва механизмини адекват ўрганиш мақсадларида фалсафий ва мантиқий мезонлардан фойдаланиш тилшуносликда янгидан-янги фаразларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Илмий тадқиқотларни атайлаб қатъий чегараланган шаклларга солиш ҳодисаларга илмий жиҳатдан объектив баҳо беришга тўсқинлик қилиши мумкин.

Нарса ва ҳодисаларга қўйилган номлар гносеологик жиҳатдан кўриб чиқиладиганда, ушбу ҳолатни ҳисобга олиш экстралингвистик факторларни тил факторларига айлантириш ишига ёрдам беради. Бунинг пировард натижасида улар инсонлар учун тушунилиши осон бўлган белгилар сифатида юзага чиқади. Бу жараён ўз-ўзидан камдан-кам равишда содир бўлади. Сўзнинг мазмун плани гносеологик континуумда юзага келади. Бу жараённинг босқичлари нарса ва предметларни билиб олишнинг асосий даврларига тўла мос тушади. Сўзнинг мазмун плани хусусиятлари мазкур босқичларда намоён бўлиб бораверади.

Нарса ва предметларни номлаш механизми барча фанлар (жумладан, мантиқ ва фалсафа) учун қизиқарли саналади.

Биринчи галда у моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларни ментализация қила олиш хусусиятига эга бўлган имменент-ноёб ҳодиса эканлиги билан диққатга сазовордир.

Инсон оламни билиш учун моддий ҳодисаларни идеаллаштиради, кўриш ва қўл билан ушлаш, сезиш мумкин бўлган ва бўлмаган нарсаларни абстракциялайди. Улар тўғрисида тушунчалар ҳосил қилади, чуқур ўрганади ва бунинг пировард натижасида уларни номлайди. Айрим ҳолларда ҳодисаларни ўрганиш жараёнининг кетма-кетлиги чегараланмаган бўлиши мумкин, лекин бу нарса гносеологик жараёнга зарар етказмайди. Ном (атама) нинг ўзгарувчан табиати тушунчадаги ахборотни енгил ва динамик равишда такомиллаштириш учун ёрдам беради.

Фикримизни **ядро** (ўзак, марказ) сўзи мисолида исбот қилишимиз мумкин. Бу сўз анча кенг маънога эга. Унда бизнинг атама имкониятлари ҳақидаги билимларимизни тўлдиришга қаратилган маълумот йўқ, бироқ унинг маъноси устида бош қотириб кўрилганда шуни сезиш мумкинки, **предмет-тушунча-сўз** босқичларидан иборат бўлган анъанавий уч поғонали аташ ҳодисаси биздан унга янгича ёндашувни талаб қилади. Бу каби семантик учбурчак буюмларнинг объектив жойлашувига таъсир қилмайди. Бундан ташқари, унда инсоннинг гносеологик интилишларини ифодалашга қаратилган аниқ, мақсад бор. Бунинг тасдиғини кундалик ҳаётимизда ва нарса-ҳодисаларни ҳиссий жиҳатдан билишимизда учратишимиз мумкин.

Баъзи бир ҳолларда кўп босқичли жараёнларни соддалаштириш ёки мураккаблаштириш номлаш схемасининг камчилиги ҳисобланади.

М.Фасмернинг машҳур изоҳли луғатида **ядро** сўзининг учта маъноси берилган.

1. Рус шеваларида: ядро, мазмун, куч; чех тилида: ядро, марказ
2. Русча черков тилида: елкан, мачта; сербохорват тилида: елкан; словенчада: ўшандай.
3. Қадимги рус тили: қаър, ер ости.

Ҳозирги рус тилида **ядро** сўзининг биринчи маъноси фаол ишлатилади. У бирор нарса ёки ҳодисанинг марказий қисмини ифодалайди. Шу билан бирга, ҳарбий ва сиёсий атама сифатида ҳам ишлатилади. Кўриниб турибдики, эволюция жараёни натижасида **ядро** сўзининг маъноси анча кенгайди. XX асрга келиб ушбу сўз буюмлар тузилишидаги асосий таркибий қисмини ифодалай бошлади, яъни метафора усули билан маъно кўчиш ҳолати рўй берди. Кейинги маъно олдинги маънога ўхшашлиги учун ҳам айнан мана шу усулдан фойдаланилган. **Ядро** сўзидаги маъно компонентларини чуқур таҳлил қилиш унда маъно кўчишнинг бошқа йўллари ҳам борлигини кўрсатмоқда.

Ядро сўзининг физик атама сифатида тилга киритилиши у билан боғлиқ бўлган кўплаб янги сўз ва ибораларнинг пайдо бўлишига олиб келди. **Ядро физикаси, ядро реакцияси, ядро бомбаси, ядронинг парчаланиши, ядро зарбаси** каби иборалар шулар жумласидандир.

Янги пайдо бўлган кўчимларнинг матнларда кўп қўлланиши ҳамда бир қатор сифат ўзгаришларига учраши тез орада унинг автономлашишига олиб келади. Кўпинча у табиий равишда амалга ошади, аммо кейинчалик семантик ўзгариш натижасида лексик бирлик “оғирлик маркази” нинг алмашиши кузатилади. Иерархик етакчилик босқичма - босқич энг сўнгги таркибий қисмга ўтади. Олдинги маъно тилда омоним ёки архаизм сифатида таърифлана бошлайди. **Дам-нафас, дам-иссиқ, дам-лаҳза, дам-темирчилик атамаси** ҳолатида

бунинг исботини кўраемиз. Бу каби жараёнлар сўздаги шаклий ўзгаришларга ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмайди. Мисол учун юқорида келтирилган **ядро** сўзи асосида ҳосил қилинган **ядерный** сифати В.Даль луғатида «**жанговар ядроларга тегишли**» деб изоҳланади.

XX асрда бу сўз физик, ҳарбий - техникавий ва сиёсий мақсадларда шунчалик кўп ишлатилдики, унинг В.Даль замонидagi **чўян ва тош** билан боғлиқ маъноларини ҳеч ким эсламай қўйди.

Бу каби мисоллар аташ (номинация) жараёнида гносеологик актларнинг ўхшашлиги ва ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги баъзи бир хулосаларни қилишга имкон беради. Аташ акти нафақат белгилаш жараёнини, балки бир вақтнинг ўзида ўрганиш жараёнини ҳам ўз ичига олади, лекин шуни ҳам ҳисобга олиш зарурки, аташ ва гносеологик актлар ўртасида координал фарқлар ҳам мавжуд бўлади. Гносеологик актнинг бош вазифаси ҳиссий ва илмий билим орқали нарса ва предметларга хос бўлган белги - хусусиятларнинг тўла тўпламини ўрганишдан иборатдир.

Гносеологик акт туфайли кузатилаётган объектга хос бўлган белги - хусусиятлар адекват тарзда ўрганилса, аташ актида нарса ва предметларни умумий хусусиятларига кўра бир туркумга жамлаш ёки алоҳида белгиларига кўра уларни ажратиш кўрсатиш имконияти юзага келади. Маълум бир туркумни ифодалаш учун ишлатилган белги шу туркумга мансуб бўлган нарса ёки ҳодисалар учун муҳим саналмаслиги мумкин, лекин бу белги улар билан мутаносибликда бўлиши шарт. Аташ (номинация) чоғида эса белгининг муҳим ёки муҳим эмаслиги асосий мезон бўла олмайди.

Денотатни ташкил қилувчи барча белгилар янги жисм ёки жисмлар синфини аташ учун асос вазифасини ўташи мумкин.

Масалан, **ядро** сўзининг семантик ўзгаришларида унинг марказий маъноси асосий туртки вазифасини ўтаган.

Умуман олганда, оламдаги нарса ва предметларни аташ жараёни уларни билиш жараёни билан чамбарчас боғлиқдир. Инсон билиш жараёнида нарса ва предметларга хос бўлган белги ва хусусиятларни аниқлаб боради, предметларни номлашда эса мазкур белгилардан етакчи мавқега эга бўлганини танлайди. Шу тариқа ҳар қандай нарса ва ҳодиса инсон томонидан ўзининг муносиб атамасини, номини олади.

Тил инсонлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни юзага чиқарувчи қудратли восита, алоқа қуроли сифатида инсон ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Тилнинг ижтимоий вазифасини таъминлашда унинг аташ (номинатив) жиҳати катта ўрин тутади.

Оламдаги нарса ва ҳодисалар сон -саноксиз белги, хусусиятларга эга саналади. Инсон ўзининг амалий фаолияти жараёнида уларга хос бўлган барча хусусиятларни бирданига идрок эта олмайди. У ўзининг сезги аъзолари ёрдамида оламдаги нарса-ҳодисаларнинг ўзига хос белги - хусусиятларини кашф этиб боради. Бу жараён давомида инсон нарса ва предметларнинг янгидан - янги белгиларига дуч келади ҳамда буни ўз тилида акс эттиради. Тилнинг аташ (номинатив) табиатида бу ҳодисани яққол кузатиш мумкин.

Инсон ўзи кузатаётган нарса ва ҳодисанинг барча хусусиятларини аста —секин билиб олади, уларни гуруҳлаштиради, шу гуруҳ ичидаги маълум бир нарса ёки ҳодисагагина хос бўлган фарқланувчи ҳамда ўхшаш белгиларни топади. У бунга абстракциялаш туфайли эришади.

Тилнинг аташ табиати муайян бир предметгагина хос бўлган алоҳида ҳамда шу туркумдаги барча предметларга тааллуқли саналувчи умумий белгиларни ҳисобга олиш билан характерланади. Инсон янги предметларни билиш жараёнида уларга хос бўлган ҳар қандай ўзгаришларни ўзида акс эттириб боради ва кузатилаётган объектни бир бутун ҳолда гавдалантиради. Шу объектга турдош бўлган барча объектларнинг айнан мана шундай белги- хусусиятларга эга эканлигини абстракциялайди. Айнан мана шу босқич предметни эмпирик билишнинг дастлабки босқичи сифатида тилнинг аташ (номинатив) вазифасини белгилашда муҳим ўрин эгаллайди.

Б.А.Серебренников «Инсон предметга ном беришдан олдин ўз онгида унинг умумлашма образини яратади» деган фикрни илгари сурган эди. Мазкур ҳолатни изоҳлар экан, у шуни алоҳида кўрсатиб ўтадики, билишнинг биринчи босқичи саналган ҳис қилиш босқичида инсон нарса ва предметларга хос бўлган белги-хусусиятларнинг айрим жиҳатларинигина сеза олади. “Ҳис қилиш беҳисоб такрорлар орқали юзага чиқади. Бу нарса бўлмаганда эди, ҳис қилишнинг ҳар бир ҳолатида инсон турлича натижаларга эришиши муқаррар ҳодиса саналарди.

Б.А. Серебренников яна шуни ҳам алоҳида таъкидлайдики, ҳис қилиш босқичи билишнинг кейинги босқичлари ҳисобланган идрок, тасаввур этиш ҳамда тушунчадан хитой девори ёрдамида ажратилган эмас. Аташ жараёнини шунга асосланган ҳолда гносеологик характерга эга бўлган ҳодиса сифатида ўрганиш мумкин.

Г.В.Колшанскийнинг фикрига қараганда, “муомала-муносабатнинг энг оддий кўриниши ҳам аллақандай нарса ва ҳодисалар устида инсоннинг ихтиёрсиз равишда фикр юритиши эмас, балки уларнинг туб маъносини билишга қаратилган фаолияти ҳамдир. Ном (атама) бир вақтнинг ўзида предметни билиш жараёнидир.

В.В.Виноградов томонидан илк бор айтилган тил номинациясига нисбатан бўлган қуйидаги муносабат мазкур масалани диққат билан қараб чиқишни талаб қилади. “Сўз маъноси шу сўз ифодалаётган предмет, ном ва унинг предметга нисбатан бўлган мутаносиблиги билан чегараланмайди”.

Тил белгиларининг ёрликлар ва шунга ўхшаш бошқа белгилардан асосий фарқи шундаки, улар ўзлари алоқадор бўлган объектларга тўла мутаносиб, шу билан биргаликда ўзида бир-бирига ўхшаш бўлган предметларнинг умумлашма белгиларини жам этган тушунчага мос саналади ҳамда борлиқни билвосита акс эттира олади.

Ўзи тажассум топган шакл ва у орқали ифодаланадиган тушунча ёрдамида тил белгиси предмет билан узвий алоқада бўлади.

Масалан, гул сўзи ўзига хос равишда шаклланган товушлар йиғиндиси сифатида ердан ўсиб чиққан ўт- ўланларнинг, дарахтларнинг маълум бир пайтда очиладиган мева тугунчасининг илк кўринишини ифодалайди. **Гидамнинг гули, йигитларнинг гули, миллатнинг гули** бирикмаларида эса шакл ҳолатга зид равишда бутунлай бошқа бир маъноларни юзага чиқармоқда.

Белгининг предмет ва тушунчага мос келиши ҳақидаги масала азалдан тилшунос олимларнинг диққат - эътиборини ўзига жалб қилиб келади.

Анъанавий тилшуносликда “предмет ва тушунча”, формал логикада “тушунчанинг ҳажми ва мазмуни”, математик мантиқ ва тилнинг мантиқ назариясида-Д.С.Миллда “ифодалаш (nominatum) ва маъно (connotation)”, Г.Фрегеда “маъно (bedeutung) ва фикр (sinn)”, Р.Карнапда «экстенционал (extension) ва интенционал (intension)», У.Куайнда “референция (reference) ва тушунча (sense)”, А.Черчда “денотат (denotatum) ва сигнификат (signifikatum) лар бир — бирига қарама — қарши қўйилган.

Шунга ўхшаш ҳолатни рус тилшунослигида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, сўз семантикасидаги предмет ва унга мос келадиган мавҳумий маънолардан ташкил топган тушунчани талқин қилишда бир хиллик йўқ. Масалан, сўзнинг билиниб турган ва яширин маънолари, сўз маъносидаги денотатив ва сигнификатив жиҳат каби қарашларга дуч келамиз.

Моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ифода ва мазмун томонларини аташда терминологик фарқларнинг зарурийлиги ҳақидаги фикрлар Г.В.Колшанскийнинг ишларида изчиллик билан келтирилади.

Г.В.Колшанский моддий оламни предмет ва тушунча сифатида алоҳида ҳодисаларга ажратар экан, тушунчани реал объектнинг белгиси деб талқин қилади: "денотат қайсидир предмет ёки объектнинг ўзига хос моддий белгиси саналади, бунинг тил бирлиги сифатида тафаккурда инъикос этиши эса сигнификатдир”.

Тил номинациясининг гносеологик характери реалиялар мансуб бўлган объектлар синфи ва улар ичидан олинган ҳар бир алоҳида нарсанинг аташ учун мавжуд бўлган турли хил қирраларини аниқлашда намоён бўлади.

Аташ учун мавжуд бўлган нарсалар гуруҳининг реал объектига, яъни денотатга хос бўлган белгилар лексик ёки грамматик сатҳга оид у ёки бу бирлик сифатида инсон онгида тушунча (сигнификат) шаклида яшайди. Борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг сўз семантикасида акс этиши мураккаб ҳамда кўп қирралидир.

Адабиётлар рўйхати:

1.Колшанский Г.В. Лингво-гносеологические основы языковой номинации //Языковая номинация (общие вопросы)-М.,1979.

- 2.Корольков В.П. Семасиологическая структура метафоры.-М., 1968.
3. Косериу Э. Сила метафоры. //Теория метафоры.М.,1990.
- 4.Мамадалиев М.А. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти: Филол.фанлари номзоди...дис.автореф.-Т.1998.
- 5.Миртожиев М. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке.: Автореф.дис...д-ра филол.наук.-Т.1989.
- 6.Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды// Языковая номинация, виды наименований.-М.1977.
- 7.Уфимцева А.А.Лексическая номинация (первичная нейтральная)// Языковая номинация, виды наименований.-М.1977.
- 8.Шукуров И. Перенос значения слов в современном узбекском языке: Автореф.дис...канд.фил.наук.-Т.1978.
- 9.Ўзбек тилининг изоҳли луғати-М.:Русский язык,1981.-Т.II.
- 10.Ўзбек тили лексикологияси.-Т.:Фан.1981.